

**Көне ұйғыр және қазіргі қазақ тілдерін құрылымдық
тұрғыдан салыстыру**
(«Бүгү Қағанның манихейзмді қабылдауы» атты көне ұйғыр тіліндегі
мәтін негізінде)

Burkitbayeva Shynaray Dubirovna*

Андатпа: Мақалада көне ұйғыр тілі мен қазіргі қазақ тілі грамматикалық тұрғыдан (грамматикалық талдау жасау негізінде) салыстырыла қарастырылды. Көне ұйғыр тілі - басқа түркі тілдері сияқты қазіргі қазақ тілінің де шығу тегі болып табылатын көне түркі тілінің бір тармағы. Мақаланы жазудағы мақсат – Қазақстандағы түркология ғылымының ең аз зерттелген бөлігі көне ұйғыр тілінің ерекшеліктерін қазақ тілінің грамматикасымен салыстыра отырып қарастыру, зерделеу. Мақаланы жазу барысында VIII – IX ғасырларда қолданылған көне ұйғыр тілі мен қазіргі қазақ тілінің грамматикалық құрылымы (аз-кем айырмашылықтарын қоспағанда) бірдей екендігі ашып көрсетілді. Қазіргі қазақ тіліндегі түбір сөздер мен оларға жалғанатын қосымшалардың сол бастапқы, тарихи мағынасын жоғалтпаған қалпында қолданылатындығы зерделенді. Мысалдармен дәлелдеу мақсатында көне ұйғыр тіліндегі тұпнұсқа мәтіннен тұтас сөйлемдерді алып қазіргі қазақ тілінің стандарты негізінде грамматикалық тұрғыдан талдау жасалып берілді. Мақалада

«Бүгү Қағанның манихейзмді қабылдауы» атты көне ұйғыр тілінде жазылған мәтіндегі сөздер пайдаланылды. Неміс – Тұрпан экспедициясы барысында табылған бұл мәтін қазіргі

Моңғолия жеріндегі Ұйғыр хандығы заманында үшінші ұйғыр қағаны болған Бүгү Қаған (759-780) тұсында 762-763 жылдары манихейзм дінін қабылдаған уақыттарда жазылған. Біз пайдаланып

* Al-Farabi Kazak National University, burkitbaeva.1975@mail.ru; ORCID: 0000-0001-8235-4213

отырған мәтін түрік ғалымы, түрколог Б. Өзбайдың еңбегінен алынған үзінді. Мәтіндегі сөздердің көпшілігінің бүгінгі қазақ тілінде аздаған өзгеріске ұшырап немесе мүлде өзгермей, сол қалпында қолданылуы қызығушылығымызды арттырғандықтан грамматикалық талдау жасап салыстыра қарастыру жөн саналды. Мақалада жүзге тарта сөз лексикалық тұрғыдан салыстырып, мүмкіндігінше талдап көрсетілді. Сондай - ақ, жұмысты жазу барысында қазіргі қазақ тілінің сөздік қоры көне түркі сөздеріне бай екендігіне тағы да дәлелденді.

Бұл мақала осы салаға ғылыми және практикалық үлес қосуды көздейді. Қазақ тілінің тарихы мен түркі тілдерінің тарихы бойынша оқу құралы ретінде пайдалануға болады. Сонымен қатар, бұл еңбек түркология ғылымының қазақ ғылымы аз зерттелген салаларының бірі саналатын көне ұйғыр тілі саласындағы олқылықтың орнын толтыруға ықпал ететіндігімен де маңызды. Мақалада салыстырмалы және диахрондық салыстырмалы әдістер қолданылды.

Түйін сөздер: қазақ тілі, көне ұйғыр тілі, грамматикалық талдау, салыстыру, тарихи мағына.

Abstract: Structural comparison of ancient Uyghur and modern Kazakh languages (Based on the Old Uyghur text "Bugu Kagan's Acceptance of Manichaeism")

This paper compares the Old Uyghur language and the modern Kazakh language from a grammatical point of view (on the basis of grammatical analysis). Old Uyghur is a branch of the Old Turkic language, from which the modern Kazakh language, as well as other Turkic languages, originated. The main purpose of the article is to analyze the features of the Old Uyghur language, which is one of the least researched fields of the Turcology studies in Kazakhstan, by comparing it with the grammar of the Kazakh language.

In the course of writing the article, it was revealed that the ancient Uyghur language used in the VIII-IX centuries and the modern Kazakh language have the same grammatical structure (except for minor differences). The use of root words in the modern Kazakh language and the affixes connected to them in the form that has not lost its original, historical meaning has been studied. In order to prove with examples, whole sentences were taken from the original text in the ancient Uyghur

language and grammatically analyzed based on the standard of the modern Kazakh language. The article is based on the text named "Bugu Kagan's Acceptance of Manichaeism" written in Old Uyghur. This text, which was found during the German Turpan expedition, was written during the reign of the Uyghur Khanate in present-day Mongolia, by the third Uyghur Khagan (759-780) when he converted to Manichaeism in 762-763. The text we are using is an excerpt from the work of the Turkish scholar B. Özbay. The fact that most of the words in the text are preserved in modern Kazakh with little or no change increased our interest in the text to choose it for grammatical analyses and comparison. In the article, we tried to compare hundreds of words from a lexical point of view and analyze them as much as possible. In addition, during the preparation of the article, we once again observed how rich Kazakh vocabulary is in terms of Old Turkic words.

This article aims to make both scholarly and practical contribution to the field. It can be used as a teaching material for the history of the Kazakh language and the history of the Turkic languages. In addition, this work is important in that it will contribute to filling the gap in the field of Old Uyghur studies, which is one of the least studied fields of the Turcology by Kazakh scholarship. The article uses comparative and diachronic comparative methods.

Key Words: Kazakh language, Old Uighur language, grammatical analysis, diachronic comparison.

Кіріспе.

Әлемдік түркология ғылымынды көне түркі тілдерін орхон жазба ескерткіштерінің тілі, енисей жазба ескерткіштерінің тілі, көне ұйғыр тілі, қараханлы мемлекетінің тілі, шағатай тілі, алтын орда – қыпшақ тілі, османлы тілі т.б. атаулармен кезең кезеңге бөліп қарастыратыны белгілі. Біз бұл мақаламызда осы кезеңдердің ішінен көне ұйғыр тілін қарастырамыз. Көне ұйғыр тілінде жазылған мәтінге қазіргі қазақ тілінің грамматикасы негізінде талдау жасаймыз. Қазіргі қазақ тілінде көне түркі сөздері басқа түркі тілдерімен салыстырғанда өте көп сақталған және кең қолданысқа ие. Әрине кейбір сөздер аздаған дыбыстық, кейде мағыналық өзгерістерге де ұшыраған. Мақаламыздың мақсаты көне ұйғыр тілі мен қазақ тілі арасындағы грамматикалық ұқсастықты ашып көрсету. Грамматикалық талдау

жасау үшін алынған көне ұйғыр тіліндегі сөздердің қазіргі қазақ тілінде қолданыста екендігін көрсету мақсатында қазақ тіліндегі аудармасымен бірге берілді. Мақалада Неміс – Тұрпан экспедициясы барысында табылған «Бүгү Қағанның манихейзмді қабылдауы» атты көне ұйғыр тілінде жазылған мәтіндегі сөздер пайдаланылды. «Бүгү Қағанның манихейзмді қабылдауы» атты мәтінді қазіргі қазақ тілімен грамматикалық тұрғыдан салыстырып ұқсас тұстарын тауып, қазіргі таңда қаншалықты қолданыста екендігі зерделенді. Мақала көне ұйғыр тіліндегі мәтіндердің қазақ түркологиясында ғылыми тұрғыдан зерттелмеуі, бүгінгі күнге дейін қазақ тіліне аударылмауы, қазақ ғылымында ғылыми айналысқа түспеуі т.б. сияқты олқылықтардың орнын толтыруымен өзекті. Сонымен қатар, мақаланың теориялық және практикалық маңызы өте жоғары. Жоғары оқу орындарында «Түркітануға кіріспе», «Түркі тілдерінің тарихы», «Қазақ тілінің тарихы», «Түркі әдебиеті», «Көне түркі тілдері» пәндеріне көмекші оқу құралы ретінде қолдануға болады.

1. Материалдар мен әдістер

Мәтін ТТ 276^a және ТТ 276^b нөмерімен тіркелген барлығы 96 жолдан тұрады. Алғаш рет ғалымдар В. Банг және А. вон Гаваин тарапынан 1929 жылы неміс тіліне аударылып, транскрипциясы, мәтіннің түпнұсқасымен бірге жарияланды. Моңғолия жеріндегі Ұйғыр қағандығы дәуірінде 3 Ұйғыр қағаны болған Бүгү Қаған 759 - 780 жылдар аралығында елді билейді. Бүгү Қаған 762-763 жылдары манихейзм дінін қабылдайды. Манихейзм дінінің негізін қалаған біздің заманымызға дейінгі III ғасырда өмір сүрген, сурет салуды ұнататын, дүнияды жақсылық пен жамандықтың, қараңғылық пен жарықтың әу бастан бір-бірімен арпалысып келе жатқандығына сенетін Мани атты христиан екендігін білеміз. Осы Маниді қолдаған ұйғыр қағандарының арқасында манихейзм діні ұйғырлар арасына кең тараған. Дінбасы Мани сурет салғанды ұнататындықтан манихейзм дініне тән ерекшелік жарықтың үстіне сурет салу. Сондықтан да, манихейзм дініне қатысты барлық жазба ескерткіштер, пұттар әр түрлі суреттермен, гүлдермен безендірілген. Бұл тақырыпта Сузанна Гулакси ғылыми мақалаларынан бөлек екі

кітап жазып (2001, 2005) жариялады. Кітаптарында Берлинде сақталған мәтіндер мен салынған суреттердің бөлшектерінің каталогын берген. Мәтіндердің үзінділері мен суреттердің қиындылары суретті кітап бөлшектері, тері кітап қаптары, жібек кітаптар, боялған және иленген шүберектер қиындылары, қабырға суреттері атты тақырыпшалармен берілген.

В. Банг пен А. вон Гаваиннен кейін түрік ғалымы С. Чагатай (1963) мәтінмен жұмыс істейді. Мәтіннің тіліне байланысты ғалым Шинаси Текин ұйғырлардың мани дінін қабылдаулары туралы мақаласында жазады. (Ш.Текин «Мани дінінің ұйғырлар тарапынан мемлекет діні ретінде қабылдануының 1200 жылы мерейтойына орай үзік сыр (762 – 1962)» 6-8 б, TDAY – Belleten 1962, s.1-11). Кейіннен Ларри Кларк Бүгү Қағанның манихейзмді қабылдауы жайындағы мақаласында мәтіннің бір бөлімінің аудармасын берген. (Кларк, 2000: 83- 123). Б. Өзбай «Хуастуанифт. Манихейзм дінін ұстанған ұйғырлардың тәубеге келу дұғасы» тақырыбында ғылыми диссертация жазды. М. Өлмез өз еңбектерінде мәтінге кеңінен тоқталып зерттеген. Б. Өзбайдың еңбегінде негізінен Кларктің зерттеуі пайдаланылған.

Жалпы манихейзм дініндегі ұйғырлар тақырыбында сөз қозғағанда міндетті түрде Ларри Кларк пен З. Өзертуралдың еңбектеріне жүгінген жөн. Мақаламызға ғалым Б. Өзбай зерттеп, аударған мәтінді пайдаландық. Мақаланы жазу барысында салыстырмалы, тарихи салыстырмалы және аудару әдісі қолданылды.

1. [m(e)n] t(e)ηri m(e)n sizni birle t(e)ηri yeriηerü ba[rgay], 2. [m(e)n] dendarlar inçe kikinç bērdiler biz arıg [biz biz], 3. [dēn]dar biz t(e)ηri ay(i)gın tüketi işleyür biz k[altı], 4. et'öz kodsar biz t(e)ηri yerinberü (yeriηerü oku.) bargay biz ne [üçün], 5. tēser biz t(e)ηri y(a)rl(i)gın adrok kılmaz biz ..., 6. yüzümüz utru ulug ıy(i)nç basınç alp [emgekler] (?), 7. erür anı üçün t(e)ηri yerin bulgay biz ..., 8. t(e)ηrim siz törösüzün üdsüzke k(e)ntü [özünüz], 9. yaz(i)nsar siz , ötrü kam(a)g eliniz bulgan[gay] ..., 10. bo kam(a)g türk bodun t(e)ηrike y[azok], 11. kıltaçı bol[gay]lar , kanyuda dendarlar(i)g [bulsar], 12. basıngay ölō[rge]yler , y(e)me bo t[ört buluñtakı] (?), 13. dendarlar kim [ta]vgaç yerinte a[zu yme] ... (?), 14. tört küse[n]te] kērü ku[z ilgerü bērigerü alku]- (, 15. ka ulug ada ıy(i)nç basınç bolgay ka[n]yuda], 16. n(i)goşaklar(i)g sartlar(i)g bulsar alku

ölörgey bir, 17. ti[ri]g [ı]dmagaylar , y(e)me bo [siziŋ] eli[ŋiz]de [siziŋ] (?), 18. y(a)[rl(i)g]ın ulug edgü kılınçlar kılmuş bolur y(e)me, 19. ... [tar]kan k(e)lgi[n]çe siz[iŋ] eliŋizde kılmuş, 20. [boltı y](e)me t(e)ŋrim birö[k k(e)n]tū özünüzke te/.. (?), 21. [siz] edgü törö edgü kılınç alku kalgay y(e)me, 22. ... [t](a)rkan bo montag törlüg kı[z] ada, 23. [ıyınç basınç] anıg kılınç kılmuş bolgay siziŋ, 24. [eliŋiz artagay teŋri yèr]iŋerü bargu yoluŋuz, 25.[antı]n öŋi bolgay , y(e)me bo sav(i)g ay(i)g<ıg> ant[a kèn], 26. ... t(e)ŋri mojak eşidgey neŋ taplamagay y(e)m[e], 27[sev]megey , y(e)me t(e)ŋri elig dendarlar birle ik[i], 28. [kün] tün bo savlar(i)g sözleştiler üçünç, 29. [künte] bir küzetke tegi tegi t(e)ŋriken inçek kat(i)glantı, 30. [anta] kèn t(e)ŋri elig köŋülü az kogşadı ol, 31. [ultagı]n kim inçe eşidti bo kılınçın, 32. [üzüti] (?) boşunmagay tēp anın korkdı b(e)zdi köŋülü, 33. [kogşadı o]l üdün t(e)ŋri elig böğü han k(e)ntü, 34. [dendar]lar erigli kuvraggaru k(e)lti d[en]darlar-, 35.[ka] sökütip yinçir{ł}ü öt[ün]ti suyda, 36. ... krmşuhn kolt[ı] inçe tēp ötünti, 37. [uzun üdte] berü sizni e[mg]et[t]im açu suvsamak(i)n, 38. [katıglantım] inçe sakıntım , bo montag kat(i)glanmak(i)n, 39.... [katıglant(i)m siz mēni y(a)rılıkagay nomka tutgay, 40. dendar kalgay siz tēp , inçip amtı[ka] tegi men(i)ŋ.

Нәтижелер мен талқылау

1.[m(e)n] t(e)ŋri m(e)n sizni birle t(e)ŋri yèriŋerü ba[rgay] (мен тәңірі мен сізбен бірге тәңірі жеріне барайын);

m(e)n: – жіктеу есімдігі, I жақ, жекеше,

t(e)ŋri m(e)n: тәңірімен,

t(e)ŋri: тәңірі – зат есім,

sizni birle - сізбен бірге,

siz: сіз - жіктеу есімдігі, II жақ, көпше, **+ni:** – көмектес септігі жалғауы,

birle: бірге – шылау,

yèriŋerü: жеріне, **yèr:** жер – зат есім, **+i:** – тәуелдік жалғауы III жақ жекеше, **+ŋerü:** не - барыс септігінің жалғауы

ba[rgay]: барамын, **bar-:** – етістік, **-gay:** – болжалды келер шақ.

2.[m(e)n] dendarlar inçe kikinç bērdiler biz arıg [biz biz] (мен діндарлар осылай жауап берді біз таза [біз біз]);

dendarlar: діндарлар, **dēn:** – зат есім, **+dar:** – сөз тудырушы жұрнақ, **+lar:** – көптік жалғауы

inçe: осылай – үстеу

kikinç: жауап – зат есім, **kik-**: етістік, **+(i)nç:** етістіктен зат есім тудыратын жұрнақ

bêrdiler: берді, **bêr-:** – етістік, **-di:** – өткен шақтың жалғауы, **+ler:** – көптік жалғауы (қазақ тілінде баяндауышқа көптік жалғауы жалғанбайды)

biz: біз – есімдік

arig: таза, таза – сын есім.

arı- тазалау – етістік, **-g:** етістіктен есім тудыратын жұрнақ

3.[dèn]dar biz t(e)ŋri ay(ı)gın tüketi işleyür biz k[altı] (*dindar biz tәңiri әmirin түгел орындаймыз біз солай*);

ay(ı)gın: әмірін, **ay(ı)g:** – зат есім, **+ı+n : +ı:** – тәуелдік жалғауы III жақ жекеше, **+n:** – табыс септігі

tüketi: түгел - жалпылау есімдігі, **tüke:** етістік, **-t:** – етістіктен етістік тудыратын жұрнақ, **+i:** – етістіктен есім тудыратын жұрнақ

işleyür: орындаймыз,

iş: есім, **+le:** - есімдіктен етістік тудыратын жалғау, **-ür:** - жіктік жалғауы, I жақ, көпше

kaltı: солай – үстеу ***ka:** есім сөз, **+la:** үстеу жалғауы, **+tı:** табыс септігі

et'öz kodsar biz teŋri yërinberü (yëriŋerü oku.) bargay biz ne [üçün], (*өзіміз*) өлсек біз тәңiri жерине барғай біз не [үшін]); **et'öz:** өзіміз, өз – өздік есімдік, **+imiz** – көптік жалғауы

kodsar: өлсек, **kod-:** өлу – етістік, **-sar:** – шартты рай

bargay: барғай, барамыз, **bar-:** – етістік, **-gay:** – келер шақ

ne: не – сұрау есімдігі

üçün: - шылау

têser biz t(e)ŋri y(a)rl(ı)gın adrok kılmaz biz ... (*десек біз тәңiri жарлығын басқаша қылмаймыз біз...*);

têser: десек, **tê-:** – етістік, **-ser:** – шартты рай

y(a)rl(ı)gın: жарлығын, **y(a)rl(ı)g:** - зат есім, **+ın:** – табыс септігі

adrok: басқаша – үстеу, **adır-:** етістік, **-ok:** етістіктен есім тудыратын жұрнақ

kılmaz: қылмаймыз, **kıl-:** – етістік, **+maz:** – болымсыздық жалғауы

yüzümüz utru ulug ıy(ı)ñç basınç alp [emgekler] (?) (*жүзімізге қарсы үлкен басып-жаншу ауыр [азаптар] (?)*);

yüzümüz: жүзімізге, **yüz:** – зат есім, **+ümüz:** - тәуелдік жалғауы III жақ көпше

utru: қарсы – үстеу

ulug: үлкен – сын есім

ıy(ı)ñç basınç: басып-жаншу – қосарланған күрделі етістік,

alp: ауыр – сын есім,

emgekler: азаптар, **emgek:** – есімдік, **+ler:** – көптік жалғауы

erür anı üçün t(e)ñri yèrin bulgay biz ... (*болар сол үшін тәңірі жерін тапқай біз...*);

erür: болар, **er-:** бол, болу – етістік, **-ür:** - көсемшенің жұрнағы,

anı: сол – сілтеу есімдігі,

yèrin: жерін, **yèr:** - зат есім, **+in:** – табыс септігі,

bulgay: тапқай, табамыз, **bul-:** етістік, **-gay:** – келер шақтың жалғауы

t(e)ñrim siz törösüzün üdsüzke k(e)ntü [özünüz] (*тәңірім сіз заңсыздықпен Езруа Тәңіріге өзіңіз*);

t(e)ñrim: тәңірім, **t(e)ñri:** тәңірі - зат есім, **+m:** - тәуелдік жалғауы I жақ жекеше

siz: – есімдік

törösüzün: заңсыздықпен, **törö:** – зат есім, **+süz:** – есім тудыратын жұрнақ, **+ün:** – көмектес септік

üdsüzke: Езруа Тәңіріге, **üd:** уақыт – есім сөз, **+süz:** болымсыздық жалғауы

k(e)ntü [özünüz]: өзіңіз, **öz:** өздік есімдік, **+ünüz:** - тәуелдік жалғауы II жақ көпше

yaz(ı)nsar siz , ötrü kam(a)g èliñiz bulgan[gay] ...(*жазықты болсаңыз сіз, сосын барлық еліңіз былғанады...*);

yaz(ı)nsar: жазықты, **yaz-:** етістік, **+(ı)n** – зат есім тудыратын жұрнақ, **+sar:** - шартты райдың жұрнағы

ötrü: сосын – үстеу, **öt-:** етістік, **-(ür)-:** етістіктен етістік тудыратын жұрнақ, **-ü:** үстеу жалғауы

kam(a)g: барлық – жалпылау есімдігі

èliñiz: еліңіз, **èl:** ел – зат есім, **+iñiz:** - тәуелдік жалғауы II жақ, көпше
bulgan[Gay]: былғанғай, былғанады, **bulgan-:** былғану – етістік, **-Gay:**
– келер шақ жалғауы

bo kam(a)g türk bodun t(e)ñrike y[azok] (*бұл барлық түрік халқы тәңіріге күнә*);

bo: бұл – сілтеу есімдігі,

türk: түрік – зат есім,

bodun: халық – зат есім,

t(e)ñrike: тәңіріге, **t(e)ñri:** тәңірі – зат есім, **+ke:** – барыс септігі,

yazok: күнә – зат есім, **yaz-:** етістік, **-ok:** етістіктен зат есім тудыратын жұрнақ

kıltaçı bol[Gay]lar, kanyuda dendarlar(ı)g [bulsar] (*жасаушы болады, қай жерде де діндарларды [тапса]*);

kıltaçı: жасаушы, **kıl-:** жасау – етістік, **-taçı:** шы – келер шақты білдіретін есімше,

kanyuda: қай жақта, **kan:** қай – сұрау есімдігі, **yu:** жақ – зат есім, **+da:** та – жатыс септігі,

dendarlar(ı)g: діндарларды, **dën:** дін – зат есім, **+dar:** дар – зат есімнен зат есім тудыратын жұрнақ, **+lar:** лар – көптік жалғауы, **+(ı)g:** ды – табыс септігі,

bulsar: тапса, **bul-:** тап – етістік, **-sar:** са - шартты рай.

basıngay ölö[rge]yler, y(e)me bo t[ört buluñtakı] (?) (*басып- жаншып өлтіреді, және бұл төрт бұрыштағы (?)*);

basıngay ölö[rge]yler: басынғай өлтіргей; басып өлтіреді, **basın- ölö-**
: өлтіру – етістік, **-Gay -gey:** ғай, гей – келер шақ жұрнағы,

y(e)me: және – шылау,

tört: төрт – сан есім,

buluñtakı: бұрыштағы, **buluñ:** бұрыш – зат есім, **+takı:** тағы, тегі – құранды жұрнақ.

dendarlar kim [ta]vgaç yèrinte a[zu yme] ... (?) (*діндарлар кім қытай жерінде немесе ... (?)*);

kim: кім – сұрау есімдігі,

tavgaç: қытай – зат есім,

yèrinte: жерінде, **yèr:** жер - зат есім, **+i:** і – тәуелдік жалғауы III жақ жекеше, **+nte:** нде - жатыс септігі,

azu: немесе – шылау,

yme: және – шылау.

tört küse[n̄te] kèrū ku[z ilgerū bèrigerū alku]ka (*төрт Кучада (қаласында) батыс солтүстік шығысқа оңтүстікке қарай барша*);

tört küse: Төрт Куча – зат есім, **+nte:** нда – жатыс септігі, **kèrū:** батыс, **kèrū:** батыс – зат есім,

kuz: солтүстік, **kuz:** солтүстік – зат есім,

ilgerū: шығысқа қарай, **il:** шығыс – зат есім, **+gerū:** - барыс септігі, **bèrigerū:** оңтүстікке қарай, **bèri:** оңтүстік – зат есім, **+gerū:** - барыс септігі,

alku: барша - жалпылау есімдігі.

ulug ada ıy(1)nç basınç bolgay ka[n̄yuda] (*туыстар үлкен қатер басып-жаншу болады барлық жерде*); **ka:** туыс, **ka:**туыс – зат есім,

ulug: үлкен – сын есім,

ada: қатер – зат есім.

n(i)goşaklar(1)g sartlar(1)g bulsar alkuñi ölörgey bir (*мүминдерді сарттарды көрсең барлығын өлтіріңдер бір*);

n(i)goşaklar(1)g: мүминдерді, **n(i)goşak:** мүмин – зат есім, **+lar:** дер – көптік жалғауы, **+(1)g:** ді – табыс септігі, **sartlar(1)g:** сарттарды, **sart:** сарт – зат есім, **+lar:** тар - көптік жалғауы, **+(1)g:** ды - табыс септігі,

bulsar: көрсең, **bul-:** көр – етістік, **+sar:** се – шартты рай, **alkuñi:** барлығын, **alku:** барлығы - жалпылау есімдігі, **+ni:** н – туынды үстеу жасайтын жұрнақ,

ölörgey: өлтіріңдер, **öl-:** өл – етістік, **-ör:** тір – өзгелік етіс жұрнағы, **-gey:** іңдер – келер шақ,

bir: бір – сан есім.

tı[rı]g [ı]dmagaylar , y(e)me bo [siziñ] èli[ñiz]de [siz]iñ (?) (*мирі қалдырмаңдар, және бұл сіздің еліңізде сіздің (?)*);

tı[rı]g: тірі – сын есім,

[ɪ]dmagaylar: қалдырмаңдар, **[ɪ]d-:** қалдыр – етістік, **-ma:** болымсыз жалғау, **-gay:** - келер шақ, **-lar:** дар - жіктік жалғауы II көпше, **siziq:** сіздің, **siz:** сіз – есімдік, **+iq:** дің - ілік септігі, **eli[niz]de:** еліңізде, **el:** ел – зат есім, **i[niz]:** +іңіз - тәуелдік жалғауы II жақ көпше, **+de:** де – жатыс септігі.

y(a)[rl(ɪ)g]ın ulug edgü kılınçlar kılmiş bolur y(e)me (*жарлығыңызбен үлкен сауапты іс қылған болар және*); **y(a)[rl(ɪ)g]ın:** жарлығыңызбен, **y(a)[rl(ɪ)g]:** жарлығ – зат есім, **+ın:** ыңыз - тәуелдік жалғауы II жақ көпше, бен – көмектес септік, **edgü kılınçlar:** игі істер, **edgü:** игі – есім, **kılınçlar:** істер, **kılınç:** іс – зат есім, **+lar:** тер – көптік жалғауы, **kılmiş:** қылған, **kıl-:** қыл – етістік, **-miş:** ған – есімшенің жұрнағы, **bolur:** болар, **bol-:** бол – етістік, **-ur:** ар – есімшенің жұрнағы.

... [tar]kan k(e)lgi[n]çe siz[iq] eli[niz]de kılmiş (*бастық келгенше сіздің еліңізде қалған*);

[tar]kan: бастық,
k(e)lgi[n]çe: келгенше, **k(e)l-:** кел – етістік, **-gi[n]çe:** генше – көсемшенің жұрнағы,
kılmiş: қалған, **kıl-:** қал – етістік, **-miş:** ған – есімшенің жұрнағы.

[boltı y](e)me t(e)ŋrim birö[k k(e)n]tü özünüzke te/.. (?) (*болады және тәңірім бірақ өзіңізге де .. (?)*);

k(e)n]tü özünüzke: өзіңізге, **özü:** өзі – өздік есім, **+ŋüz:** ңіз - тәуелдік жалғауы II көпше, **+ke:** ге – барыс септігі,

[siz] edgü törö edgü kılınç alku kalgay y(e)me (*[siz] игі заң игі іс барлығы қылғай және*);

edgü: игі – сын есім,
törö: заң – зат есім,
alku: барлығы - жалпылау есімдігі,
kalgay: қылғай, **kal-:** қыл - қылу – етістік, **-gay:** ғай – келер шақ

... [t](a)rkan bo montag törlüg kıl[z] ada (*бастық бұл осындай түрлі жұт қауіпті*);

montag: осындай – үстеу,
törlüg: түрлі – үстеу,

kız: жұт – зат есім,

ada: қауіп – зат есім, ті - зат есімнен сын есім тудыратын жұрнақ.

[ıyınç basınç] anıg kılınç kılınış bolgay siziñ (*[басып-жанышу] жаман іс қылған болады сіздің*);

anıg: жаман – сын есім.

[èliñiz artagay teñri yèr]iñerü bargu yoluñuz (*[еліңіз құриды тәңірі жер]іне қарай баратын жолыңыз*);

èliñiz: еліңіз, **èl:** ел – зат есім, **+iñiz:** іңіз - тәуелдік жалғауы II жақ көпше,

artagay: құриды, **arta-:** құру – етістік, **-gay:** иды – келер шақ, **yèriñerü:** жеріне қарай, **yèr:** жер – зат есім, **+i:** і – тәуелдік жалғауы III жақ жекеше, **+ñe:** не – барыс септігі, **+rü:** қарай – шылау,

bargu: баратын, **bar-:** бару – етістік, **-gu:** атын – есімшенің жұрнағы, **yoluñuz:** жолыңыз, **yol:** жол – зат есім, **+uñuz:** ыңыз - тәуелдік жалғауы II жақ көпше.

[antı]n öñi bolgay , y(e)me bo sav(ı)g ay(ı)g<ıg> ant[a kèn] (*[одан] оңды болғай, және бұл сөзіңді әміріңді одан кейін*);

öñi: оңды, жақсы,

bolgay: болғай, **bol-:** бол – етістік, **-gay:** ғай – келер шақ, **sav(ı)g:** сөзінді, **sav:** сөз – зат есім, **ıñ** - тәуелдік жалғауы II жақ жекеше, **+(ı)g:** ді – табыс септігі,

ay(ı)gıg: әміріңді, **ay(ı)g:** әмір – зат есім, **ıñ** - тәуелдік жалғауы II жақ жекеше, **+ıg:** ді – табыс септігі,

anta: одан – шылау,

kèn: кейін – шылау.

... t(e)ñri mojak èşidgey neñ taplamagay y(e)t[e] (... *тәңірі дінбасы естісін еш қабылдамасын және*);

mojak: дінбасы – зат есім,

èşidgey: естісін, **èşid-:** есту – етістік, **-gey:** сін – келер шақтағы бұйрық рай,

neñ: еш – болымсыз есімдік,

taplamagay: қабылдамасын, **tapla-:** қабылда – етістік, **-ma:** ма – болымсыз етістік жұрнағы, **-gay:** сын – келер шақтағы бұйрық рай.

[sev]megey , y(e)me t(e)ᅇri èlig dèndarlar birle ik[i] (*ұнатпасын, және тәңірі қаған діндарлармен бірге екі*); **sevmegey**: ұнатпасын, **sev-**: ұнату – етістік, **-me**: па - болымсыз етістік жұрнағы, **-gey**: сын – келер шақтағы бұйрық рай,

èlig: қаған – зат есім,

dèndarlar: діндарлар, **dèn**: дін – зат есім, **+dar**: дар – зат есімнен зат есім тудыратын жұрнақ, **+lar**: лар – көптік жалғауы,

birle: мен, бен, пен; бірге, мен – көмектес септік,

iki: екі – сан есім.

[kün] tün bo savlar(ı)g sözleştiler üçünç ([*күн*] түн бұл сөздерді сөйлесті үшінші);

kün: күн – зат есім,

tün: түн – зат есім,

savlar(ı)g: сөздерді , **sav**: сөз – зат есім, **+lar**: дер – көптік жалғауы, **+(ı)g**: ді – табыс септігі,

sözleştiler: сөйлесті, **sözle-**: сөйле – етістік, **-ş**: с – ортақ етіс, **-ti**: ті – өткен шақ,

üçünç: үшінші, **üç**: үш – сан есім, **+ünç**: інші – реттік сан есім.

[künte] bir küzetke tegi tegi t(e)ᅇriken inçek kat(ı)glantı ([*күнде*] бір күзетке дейін тақсырға соншалықты жұмыс істеді);

künte: күнде – үстеу,

küzetke: күзетке, **küzet**: күзет – зат есім, **+ke**: ке – барыс септігі,

tegi: дейін – шылау,

t(e)ᅇriken: тақсырға, **t(e)ᅇri**: тақсыр – зат есім, **+ken**: ға – барыс септігі,

inçek: соншалықты – үстеу,

kat(ı)glantı: жұмыс істеді, **kat(ı)glan-**: жұмыс істеу – етістік, **-ti**: ді – өткен шақ.

[anta] kèn t(e)ᅇri èlig köñülü az kogşadı ol ([*одан*] кейін тәңірі қаған(ның) көңілі аз жұмсарды ол);

èlig: қаған(ның), қаған – зат есім,

köñülü: көңілі, **köñül**: көңіл – зат есім, **+i**: і - тәуелдік жалғауы III жақ жекеше,

az: аз – сын есім,

kogşadı: жұмсарды, **kogşa-:** жұмсару – етістік, **-dı:** ды – өткен шақ.

[tiltagı]n kim inçe eşidti bo kılınçın (*[себебі]н кім осылай естіді бұл әрекетінің*);

tiltagın: себебін, **tiltag:** себеп – зат есім, **+ın:** ін – табыс септігі,

ешидти: естіді, **ешид-:** есту – етістік, **-ті:** ді – өткен шақ,

кılınçın: әрекетінің, **кılınç-:** әрекет – зат есім, **-ін:** нің – ілік септігі.

[üzüti] (?) boşunmagay têp anın korkdı b(e)zdi köñüli (*[рухы] (?) азат болсын деп оның қорықты безді көңілі*);

üzüti: рухы, **üzüt:** рух – зат есім, **+і:** ы - тәуелдік жалғауы III жақ жекеше,

boşunmagay: азат болмасын, **boşun-:** азат – зат есім, болу – көмекші етістік, **-ma:** болма – болымсыз жалғауы, **-gay:** - келер шақтағы бұйрық рай,

têp: деп, деп **tê-:** етістік, **-p** – етістіктің өткен шағы,

anın: оның, **a:** о – есімдік, **+nın:** ның – ілік септігі,

korkdı: қорықты, **kork-:** қорку – етістік, **-dı:** ты – өткен шақ, **b(e)zdi:** безді, **b(e)z-:** безу – етістік, **-ді:** ді – өткен шақ,

köñüli: көңілі, **köñül:** көңіл – зат есім, **+і:** і - тәуелдік жалғауы III жақ жекеше.

[kogşadı o]l üdün t(e)ñri êlig böğü han k(e)ntü (*[жұмсарды ол] уақыт тәңірі қаған бөгү хан өзі*);

k(e)ntü: өзі, **k(e)ntü:** өзі – өздік есімдік; **і** - тәуелдік жалғауы III жақ жекеше.

[dëndar]ar erigli kuvraggaru k(e)lti d[ên]darlar[ka] (*[діндарлар] жақын жердегі жамағатқа келді діндарлар*);

erigli: жақын жердегі, **erig:** жақын – үстеу, жердегі, жер – зат есім, **+і:** дегі – құранды жұрнақ,

kuvraggaru: жамағатқа қарай, **kuvrag:** жамағат – зат есім, қа – барыс септігі, **+garu:** қарай – үстеу,

k(e)lti: келді, **k(e)l-:** келу – етістік, **-ті:** ді – өткен шақ.

+ [ka]: ге – сын есім

söküüp yinçir{1}ü öt[ün]ti suйда ([za] тізерлеп иіліп өтінді күнәмді);
söküüp: тізерлеп, **söküt-:** тізерле – етістік, **-p:** п – көсемшенің жұрнағы,
yinçir{1}ü: иіліп, **yinçir-:** иілу – етістік, **-{1}ü:** іп – көсемшенің жұрнағы,
öt[ün]ti : өтінді, **öt[ün]-:** өтіну – етістік, **-ti:** ді – өткен шақ, **suйда:** күнәмді, **su:** күнә – зат есім, **+da:** ді – табыс септігі.
... krmşuhn kolt[1] inçe tēr ötünti (... кешірші көп осылай деп өтін ді);
krmşuhn-: кешірші, кешіру – етістік, **ші** – өтіну, тілек мәнді білдіретін жұрнақ,
kolt[1]: көп – мөлшер үстеу.

[uzun üdte] berü sizni e[mg]et[t]im ача suvsamak(1)n ([ұзақ уақыттан] бері сізді азаптадым аштықта шөлдеудің);
uzun: ұзақ – мөлшер үстеу,
üdte: уақыттан, **üd:** уақыт – зат есім, **+te:** тан - шығыс септігі,
berü: бері – шылау,
sizni: сізді, **siz:** сіз - есімдік, **+ni:** ді – табыс септігі, **e[mg]et[t]im:** азаптадым, **e[mg]et-:** азаптау – етістік, **-[t]im:** дым – өткен шақ; жіктік жалғауы I жақ жекеше,
ача: аштықта, **аç:** аш – сын есім, **+a:** та – жатыс септігі, **suvsamak(1)n:** шөлдеудің, **suvsа-:** шөлдеу – етістік, **-mak:** деу – тұйық етістіктің жұрнағы, **-(1)n:** дің – ілік септік.

[katıglantım] inçe sakıntım , bo montag kat(1)glanmak(1)n ([қатыстым] осылай ойладым, бұл мұндай қатысудың);
katıglantım: қатыстым, **katıglan-:** қатысу – етістік, **-ti:** ты – өткен шақ, **-m:** м - жіктік жалғауы I жақ жекеше,
sakıntım: ойладым, **sak:** ой – зат есім, **-in:** ла – зат есімнен етістік тудыратын жұрнақ, **-ti:** ды - өткен шақ, **-m:** м - жіктік жалғауы I жақ жекеше,
montag: мұндай – үстеу.

... [katıg]lant(1)m siz mēni y(a)rılıkagay nomka tutgay (... [қатысқаным] сіз мені жарылқаңыз дінге қосыңыз);
[katıg]lant(1)m: қатысқаным, **[katıg]-:** қатысу – етістік, **-lan:** қан есімше жұрнағы, **-t(1)m:** ым - жіктік жалғауы I жақ жекеше,

mèni: мені, **mèn:** мен – есімдік, **+i:** і – табыс септігі, **y(a)rлkagay:** жарылқаңыз, **y(a)rлka-:** жарылқау – етістік, **-gay:** келер шақ, **nomka:** дінге, **nom:** дін – зат есім, **+ka:** ге – барыс септігі, **tutgay:** қосыңыз, **tut-:** қосу – етістік, **-gay:** келер шақ

dèndar kılgay siz tèp, inçip amtı[ka] tegi men(i)η (*діндар қылыңыз сіз деп, осылайша қазірге дейін менің*);

kılgay: қылыңыз, **kıl-:** қылу – етістік, **-gay:** ыңыз -келер шақ, **inçip:** осылайша – үстеу,

amtı[ka]: қазірге, **amtı:** қазір – шылау, **+ [ka]:** ге – сын есім, **tegi:** дейін – шылау,

men(i)η: менің, **men:** мен – есімдік, **+(i)η:** ің – ілік септігі.

Қоратынды

Қазіргі қазақ тілі түркі тектес тілдер классификациясы бойынша қыпшақ тілдері тобына жататыны белгілі. Ал қыпшақ тілдерінің түбі түркі қағанаттарының тілдеріне (яғни, орхон-енисей жазба ескерткіштерінің тілдері мен көне ұйғыр тілдеріне) барып тірелетіні де баршамызға аян.

Мақаланы жазу барысында көне түркі тілдерінен бастау алып, бүгінгі таңда өмір сүріп отырған түркі тілдерінің бірі - қазақ тілінің құрылымы мен көне ұйғыр тілінің құрылымында айтарлықтай айырмашылықтың жоқтығы пайымдалды. Кейбір қосымшалардың дыбысталуы мен айтылуында ғана өзгешеліктер кездеседі. Мысалы: «onar: оннан» топтау сан есімінің «ар» қосымшасы қазіргі қазақ тілінде топтау сан есімінің жалғауы қызметін атқармайды. Сондай-ақ, «үр» қосымшасы да қазіргі қазақ тілінде қолданылмайды. Зат есім тудыратын «лұғ, лүг, лүк, лүк» жұрнақтары да қазіргі тілімізде қолданыста емес.

Қазіргі қазақ тілінде де көне ұйғыр тілінде қолданылған сөздер көптеп кездеседі. Бүгінгі күнге шейін тарихи мағынасын жоғалтпай, дыбыстық және мағыналық тұрғыда сол бастапқы қалпында қолданылуы қуанарлық жәйт. Дегенмен, қазіргі қазақ ғылымы көне ұйғыр тілін зерттеумен айналысу ісінде кенжелеу қалып отыр десек артық айтқандық емес.

Пайдаланылған әдебиеттер

- Adebi jadigerler [Literary relics]. (2007) [Literary Monuments of Antiquity]. 20 volumes. Volume 1. Compiled by: Sh. Akhmetuly, A. Alibekuly, N. Bazykhan, S. Korabai et al. -Almaty: "Taimas" publishing house. -504 p.
- Aidarov, G. (1991) Kone uigur jazba eskertkisherinin tili. [The language of ancient Uighur written monuments]. Almaty. in Kazakh Drevnetiurkskiy slovar'. (2016) D.M. Nasilov, I.V. Kormushin, A.V. Dybo, U.K. Isabekova and others. 2nd edition, revision. - Astana: "Yilm" publishing house, -760 c.
- Clark, Larry, (2000) "The conversion of Bügü Khan to Manicheism", Studia Manichaica IV. Internationaler Kongreß zum Manichaismus, ed. Ronald E. Emmerick, Werner Sundermann & Peter Zieme, Berlin 14.-18. July 1997, s. 83-124, Berlin.
- Clauson, Sir Gerard, (1972) An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford.
- Erdal, Marcel, (2004) A Grammar of Old Turkic. Leiden.
- Eren, Hasan. (1999) Turk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. [Etymological Dictionary of Turkic], Ankara, Bizim Büro.
- Gabain, Annemaria von. (1988) Eski Türkçenin Grammeri, Ankara, Türk Dil Kurumu.
- Li, Yong-Söng, (2004) Türk Dillerinde Sontakılar, İstanbul.
- Oba, Emin, (202) Kazakçanın Tarihi Türk Lehçelerine Göre Söz Varlığı, İstanbul, IQ Kültür Sanat.
- Ölmez, Mehmet, (2021) Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri, Kesit yay., İstanbul, 3rd edition.
- Ölmez, Mehmet, Röhrborn, Klaus, (2001) Die alttürkische XuanzanBiographie III, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- Özbay, Betül, (2014) Huastuanift.Maniheist Uygurlarin Tövbe Duasi. [Huastuanift.Prayer of Repentance of Manichaist Uygurs], TDK, Ankara.
- Tekin, Shinasi. (1976) Uygurca Metinler II Maytrisimit, [Uyghur Texts II Maytrisimit] Ankara, Sevinç Matbaası.
- Tekin, Talat, Ölmez, Mehmet. (1999) Türk Dilleri -Giriş-, [Turkish Languages - Introduction-], İstanbul, Simurg Yayınları.

- Tokyürek, Hacer, (2019) Eski Uygur Türkçesinde Budizm Ve Manihaizm Terimleri, [Buddhism and Manichaeian Terms in Old Uighur Turkish] TDK, Ankara.
- Wilkens, Jens, (2021) Handwörterbuch des Altuigurischen / Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Universitätsverlag Göttingen: Göttingen.